

(4. jul 1913)

*Svečani ulazak u Pečku
Patrijaršiju, 5. decembar 1913. Štab Timočke divizije 2. poziva
ide iz Devđelije za Dorjan**

{xtylo_dropcap}P{/xtylo_dropcap}osle velikih napetosti i iščekivanja rata, Bugarska i Srbija su bezuslovno prihvatile arbitražu ruskog cara Nikolaja I u vezi sa razgraničenjem (14/27. jun 1913). Napetost je popustila na Vidovdan (15/28 jun). Drugog dana proslavljanja Vidovdana u srpskoj vojsci: „U nedelju 16 (29) juna bugarski oficiri iz Štipa pozvali su naše oficire sa Ježeva polja na zakusku i pivo, da se, rekoše, bratski provesele, `pošto je opasnost rata minula`....`Bratski` su ispratili naše oficire i najljubaznije im poželeli laku noć i doviđenja, da samo nekoliko sati posle toga, u oči ponedeljka, predvođeni onim istim `ljubaznim` oficirima, izvrše prepad na naše trupe“.

Prema prethodnom ugovoru između Srbije i Bugarske (29. februar/13. mart 1912), postignutom uz rusku pomoć, granica između dve države (u Makedoniji) je trebalo da ide linijom Kriva Palanka – Ohridsko jezero.[3] Pošto Srbija nije dobila izlaz na Jadransko more, srpska vlada je početkom 1913. godine tražila reviziju sporazuma sa Bugarskom, prema kojoj bi Srbija dobila onu teritoriju u Makedoniji koju je osvojila njena vojska.[4] Sa druge strane, i Grčka i Bugarska su se sporile oko južne Makedonije, a trupe i jedne i druge vojske nalazile su se u Solunu. Svi

pokušaji da se postigne miran sporazum nisu dali rezultat. **Car Nikolaj** je uputio identične telegrame kraljevima Srbije i Bugarske (8/21. jun), pozivajući ih da rešenje povere Rusiji, skrećući im pažnju na to da će ona strana koja prva otpočne bratoubilački rat, snositi tešku odgovornost „pred slovenskom stvari“.[5] U tajnom dodatku prvobitnog savezničkog ugovora (29. februar/13. mart 1912) sadržano je da ruski car odlučuje o svim graničnim sporovima.[6]

Posle velikih napetosti i iščekivanja rata, Bugarska i Srbija su bezuslovno prihvatile rusku arbitražu (14/27. jun).[7] Napetost je popustila: „U nedelju 16 (29) juna bugarski oficiri iz Štipa pozvali su naše oficire sa Ježeva polja na zakusku i pivo, da se, rekoše, bratski provedese, `pošto je opasnost rata minula` `Bratski` su ispratili naše oficire i najljubaznije im poželeli laku noć i doviđenja, da samo nekoliko sati posle toga, u oči ponedeljka, predvođeni onim istim `ljubaznim` oficirima, izvrše prepad na naše trupe“.[8] Po naređenju **generala Mihaila Savova**, bugarska 4. Armija (oko 100 000 ljudi) je izvršila napad na srpsku vojsku preko reke Bregalnice (17/30. juna), a ubrzo i preko Zletovske reke. Srpske predstražne jedinice su pobijene ili zarobljene pre početka napada. Brojni oficiri i vojnici poginuli su već u tom prvom udaru, uključujući i **majora Milana**

Vasića

(komandant 1. bataljona 6. puka), istaknutog crnorukca i sekretara Narodne odbrane, preko koje je Apisova organizacija javno delovala.[9] Vasić je bio veliki Jugosloven i pobornik ujedinjenja Srba i Bugara.

Prema memoarima **generala Ilića**, Vasić se vratio sa večere oko dva sata ujutro, a u tri sata su Bugari izvršili prepad. Prepad je bio žestok. Prva četa 4. bataljona 6. puka koja je bila na straži na mostu, odupirala se hrabro i uspela da se probije iz neprijateljskog okruženja. 6. puk kojim je komandovao **pukovnik Đura Dokić**, nije se pomerio sa

svojih položaja odupirući se celoj bugarskoj diviziji, ali je izgubio 3 komandanta bataljona, među kojima i **Milana Vasića**.

Iako ranjen komandant puka Dokić ostao je komandujući pukom za sve vreme napada. Boreći se u prvim redovima Milan Vasić teško je ranjen i ostao je na bojištu gde su ga našli bugarski vojnici i izboli noževima.

Osećanje u Srbiji povodom ovakvog napada („Tataro-bugara“) možda najbolje izražavaju stihovi **Dučičeve** pesme Bugari (Horda) i Bregalnica.[10]

Naređenje „ni korak nazad“

Bugari su prepadom uspeali da zauzmu neke od značajnih položaja, ali se srpska odbrambena linija i dalje držala. Bugarski napad išao je iz dva glavna pravca. Na desnom krilu napadnuti su srpski položaji na masivu Osogovske planine – Redki buki (Retke bukve), Bankov čukar, Kitak i dr, koje je branio osogovski odred (8. puk Dunavske divizije 1. poziva i jedan bataljon moravske divizije). Usamljeni 2. bataljon 3. puka Moravske divizije 2. poziva pružio je žestok otpor, ali je morao da se povuče na desnu obalu Zletovske reke na srpske položaje kod sela Drenka, ali je i taj položaj morao da napusti 1. bataljon 19. puka Šumadijske divizije. Oko strateški važnog Drenka vođene su žestoke borbe. Krajnjim naprežanjem srpska 3. armija je zaustavila napad bugarske Štipske grupe.

{xtypo_dropcap}O{/xtypo_dropcap}snovni zadatak prvih borbenih redova bio je da se što je moguće više zadrži neprijatelj do dolaska pojačanja i glavnine srpske vojske, koje su usiljenim maršem krenule prema borbenoj liniji. Kriza prouzrokovana odstupanjem prednjih položaja prevaziđena je zahvaljujući požrtvovanju komandanata i naređenju „ni korak nazad“.[11] U časopisu **Balkanski rat** (br. 39, 15 decembar 1913. god), pod naslovom „Reč sam dao“ nalazi se svedočanstvo o smrti **majora Nikole Blagojevića**. Znajući da je od velikog značaja da se održi jedan položaj na Čupinom Brdu dok ne stigne pomoć, komandant Dunavske divizije drugog poziva,

general Mihajlo Rašić

naredio je komandantu bataljona u devetom puku majoru Blagojeviću da „po svaku cenu“ zadrži položaj. Na Blagojevićev bataljon 17/30 juna izvršio je napad ceo bugarski puk, i pošto položaj nije mogao da se zadrži, major Blagojević je naredio odstupanje svojim vojnicima i ostao sam na položaju da bi, boreći se sam do poslednjeg časa, sa preostalim metkom pucao sebi u slepočnicu. Sedmi puk prvog poziva, koji je u međuvremenu forsiranim maršem za 18 časova kretanja, stigao do Drenka, tj. Retkih Bukvi (Redke Buki), 18. juna/ 1. jula izvršio je kontranapad i potisnuo Bugare. Centralna bugarska „štipska“ grupa koja je nadirala od Kočana i Štipa nije

imala uspeha prvog dana borbi i svi njeni delovi bili su prinuđeni da se povuku na levu obalu Bregalnice.

□

Neuspeh iznenadnog bugarskog napada

{xtypo_dropcap}B{/xtypo_dropcap>ugarska Vrhovna komanda je 18 juna /1. jula uvidela da „ustremljeni napad na Srbiju i Grčku nije postigao svoj cilj“ i da će, umesto brzih i odlučujućih pobeda, morati da vodi jedan težak rat sa svim njegovim posledicama. To saznanje je poražavajuće delovalo čak i na ratobornog **generala Mihaila**

Savova,

pomoćnika glavnokomandujućeg bugarske vojske, koji je shvatio da je započinjanjem vojnih operacija učinio sudbonosnu grešku, koja za Bugarsku može imati fatalne posledice. Stoga je spremno prihvatio odluku ministarskog saveta (bugarske vlade) o obustavljanju operacija i 1. jula i bez znanja

kralja Ferdinanda

, izdao naređenje komandantima 4. i 2. armije da se prekinu borbena dejstva. Istoga dana na frontu srpske 1. i 3. armije pojavili su se bugarski parlamentari (izaslanici) sa porukom: da je ovaj sukob bio plod fatalnog nesporazuma i da bi zbog toga trebalo obustaviti dalje prolivanje krvi“. O slici bugarskih parlamentara u vreme kad je 12. puk Šumadijske divizije stigao do Zletovske reke, svedoči jedan učesnik bitke, prenoseći reči kojima su bugarski vojnici objašnjavali da je zabunom došlo do rata:

Savov! Greška! Pretnja! Nesporazum samo!, Ta Srbite braća – sve šte da vi damo

“.[12] Na izveštaj o pojavi bugarskih parlamentara, srpska Vrhovna komanda je odgovorila:

„Akciju nipošto ne obustavljajte. Radite u duhu dobijene direktive“. Ni

kralj Ferdinand

nije želeo prekid rata i već je naredio Savovu da opozove naređenje o prekidu operacija[13].

Bitka na Drenku

{xtypo_dropcap}O{/xtypo_dropcap> mestu gde će primiti glavnu bitku bilo je oprečnih mišljenja u srpskoj Vrhovnoj komandi. Na kraju je prevladalo mišljenje koje je zastupao **pukovnik Živojin Mišić**, pomoćnik

načelnika Vrhovne komande

vojvode Radomira Putnika

, da glavne snage Prve armije Šumadijski puk 1. poziva i Moravska divizija 2. poziva, koncentrisane na prostoriji Kratovo – Ponikva – Crni vrh – Gradište pređu u kontraofanzivu pravcem Rajčanski rid – Kočani radi preotimanja operativne inicijative.

U 4 časa ujutro 18 juna/1. jula Šumadijska divizija 1. poziva (10 i 19 puk) napala je utvrđeni bugarski položaj na Drenku. U žestokim borbama posle artiljerijske pripreme i trećeg juriša srpska vojska je oko 10:30 zauzela strateški važan položaj Drenak, koji su Bugari zaposeli dva dana ranije.[14] Zauzimanje Drenka odrazilo se veoma pozitivno na moral srpske vojske o čemu svedoči jedan učesnik: „*Drenak – simbol Pravde i Božjeg gnjeva; Drenak – biljeg časti ispred Crnog Vrhha; Goreo je noćas – nad njim šrapnel seva, Na njemu se ruka Kajinova skrha*“.[15]

Istog dana u žestokim borbama na levom krilu srpska vojska je povratila položaje na Bankovom čukaru i kod Retkih bukvi. Na taj način došlo je do preokreta bitke na Bregalnici u srpsku korist a inicijativa je prešla u ruske srpske vojske. Prema direktivi Vrhovne komande srpska Prva armija u čijem su sastavu bile Šumadijska divizija 1. poziva i Moravska divizija 2. poziva, ojačane Crnogorskom divizijom pod komadnom **serdara Janka Vukotića** pristiglom iz rezerve, nastavila je započetu ofanzivu prema Rajčanskom ridu, odnosno Kočanima[16].

Zauzimanje utvrđenog Rajčanskog rida – odlučujuća pobeda u Bregalničkoj bici (21/4. jul 1913)

{xtypo_dropcap}P{/xtypo_dropcap>ošto su Bugari posle napada 17/30. juna odbijeni sa Crnog Vrhha i kote 650 i razbijeni i potisnuti sa položaja Drenak, bugarska 7. rilska divizija pojačana armijskom rezervom (brigadom) zadržala se na Rajčanskom ridu. Rajčanski rid je štitio važan strateški pravac Kočane – Carevo Selo zbog čega je 19. juna /2. jula naređeno da Šumadijska divizija izvrši napad na Rajčanski rid.

Rajčanski rid je uzvišenje sa tri vrha koji dominiraju terenom naspram Drenka, a nalazi se iznad sela Rajčani između Zletovske reke (granica između Bugarske i Srbije) i Bregalnice i ima izgled nepravilne kupe prosečene strmim potocima. Sa jedne strane Rajčanski rid se spušta do Bregalnice, sa druge strane ide do Retkih Bukvi. Padina uz koju je išla srpska pešadija je brisani prostor koji je potpuno pregledan sa vrha. Tokom pregovorova o razgraničenju vođenih posle završetka Prvog balkanskog rata, Bugari su na Rajčanskom ridu podigli niz utvrđenja i prepreka za pešadiju[17].

Šumadijska divizija 1. poziva, u čijem su sastavu bili 10. pešadijski puk „**Takovski**“, 11. pešadijski puk „**Karadžić**“, 12. pešadijski puk „**Cara Lazara**“ i 19. pešadijski puk, podržani šumadijskim artiljerijskim pukom „**Tanasko Rajić**“

, koja je imala zadatak da napadne neprijatelja na frontu Rajčanski rid – Golak spustila se 19 juna/2. jula u dve kolone sa svojih položaja i prišla Zletovskoj reci, gde je dočakana snažnom artiljerijskom vatrom sa Rajčanskog rida. Međutim, pošto situacija Moravske divizije još uvek nije bila raščišćena obustavljen je napad i Šumadijska divizija povukla se na svoje položaje, ostavljajući na Zletovskoj reci samo prednje delove.

Sutradan 20. juna/3. jula napad Prve armije na Rajčanski rid počeo je oko 10 časova. Šumadijska divizija je krenula prema Rajčanskom ridu u dve kolone – 12 puk „**Car Lazar**“ nalazio se u desnoj koloni da bi preko sela Bućište i Tripotanci izvršio napad na centar bugarskih položaja u pravcu samog vrha Rajčanskog rida. Oko podne obe kolone su bez borbe prešle Zletovsku reku, odnosno granicu sa Bugarskom, gde je bugarska artiljerija napala prednje delove 12. puka kod sela Tripotanci. Prema svedočenju učesnika: „Pod strašnom artiljerijskom vatrom, koja je zatim obasipala sve kolone, zastoja nigde nije bilo, hitalo se da se što pre podvuče pod neprijateljski položaj, posednut pešadijom, pod one tri glave. Do pre dva časa mirna zletovska okolina pretvorila se u pakao...Bugari nisu ni malo štedeli svoju artiljerijsku municiju...“. Prvi borbeni red Šumadijske divizije nezadrživo je napredovao: „Napred! Samo napred! – jedna reč se čuje“[18]. Posle celog dana borbe, uveče prvi borbeni redovi srpske vojske, odnosno 2 bataljon 12. puka pod komandom

majora Vojislava Tomić

a (kasnije armijski general), bili su na 600 metara ispod strme centralne glave koja je taktički ključ položaja, jer tek njenim padom pada južna glava i olakšava se dalje nastupanje 11. i 19. puka koji su zbog bugarske artiljerijske vatre na brisanom prostoru zaostali[19]. Bugarske trupe povukle su se 1 – 2 kilometara unazad na glavnu odbrambenu liniju koja se nalazila na temenu Rajčanskog rida.

U zoru 21 juna/4 jula srpski napad je započeo artiljerijskom i mitraljeskom pripremom za nastupanje pešadije na bugarske položaje, gde su vojnici počeli da napuštaju opkope u većim grupama: „Sa prelazom iz ubrzane paljbe u brzu posada opkopa centralne glave po grupama

izlazi iz opkopa i strmoglavce se gubi pozadi. Naša brza paljba ih kosi nemilostivo što stvara paniku i nateruje da opkope napuštaju u velikim gomilama“. Bugarske trupe, koje su još prethodnog dana bile demoralisane, nisu izdržale, već su u neredu napuštale svoje položaje: „Baterijska paljba već juriš priprema, Ne treba nam puška – tu su bajoneti“.[20]

Komandant Sedme bugarske divizije poslao je **generalu Kovačevu** izveštaj: „neprijatelj je preduzeo žestok napad na celom frontu. Naše snage nisu izdržale napad, i povlače se. Gubici su izvandredno veliki“. Demoralisani Bugari napustili su položaje: „Snažno „ura“ prednjih redova dovršava begstvo sa centralne glave Rajčanskog rida koju zauzima prvi borbeni red 12. puka“.[21] Prvi borbeni red Šumadijske divizije izbio je oko 10 časova na teme Rajčanskog rida i tu se zaustavio: „To Bugari beže, puni gneva, stida; jedno glasno: Ura... besmo na vrh rida“. U isto vreme Moravska divizija 2. poziva sa dve brigade Crnogorske divizije zauzela je sedlo između Rajčanskog rida i planine Slugojevca i preduzela gonjenje rastrojenih neprijateljskih trupa.

Posle zauzimanja Rajčanskog rida vojnike Šumadijske divizije obišli su komandant divizije **general Božidar Terzić** i posle njega načelnik štaba Prve Armije **general Petar Bojović**

. Došavši do 12. puka kome je deset godina ranije komandovao Terzić: „..uzbuđeno stiska ruku zastupniku komandanta puka – Divno ste se danas i juče pokazali, divno – veli, a glas mu drhti – Privukli ste na sebe najjaču vatru. Meni je to utoliko milije što je to učinio moj puk kojim sam ja ranije komandovao. Hvala vam!“ General Bojović je došao „...ne onakav kakav se uvek viđa, ćutljiv, mrgodan, sa licem na kome počivaše beskrajna mirnoća, na kome uzbuđenje nije moglo da se pročita. Sad dolazi drugi čovek, veseo, preobražen, razgovoran – Jeste li se umorili tukući verolomne Bugare? – pita svaku grupicu pored koje prođe. – Nismo! – razleže se iz grudi pobedonosnih vojnika[22]. Komandant Prve armije

Prestolonaslednik Aleksanda

r, nakon uspeha 12. puka

„**Cara Lazara**“

Šumadijske divizije 1. poziva na Rajčanskom ridu prišao je komandantu puka

Milivoju Stojanoviću

(22. kl. VA), čestitao mu i u znak priznanja skinuo sa svojih grudi Karađorđevu zvezdu sa mačevima i lično je zadenuo za grudi pukovnika[23].

Prva armija je zauzimanjem Rajčanskog rida, ključa protivnikove glavne odbrambene linije, slomila desno krilo bugarske 4. armije i otvorila put za prodor. Zauzećem Rajčanskog rida probijen je front bugarske Četvrtе armije i otvoren put ka Carevom selu i Gornjoj Džumaji. Bugarska Sedma divizija izgubila je preko 4000 ljudi i u neredu odstupila u pravcu Kočana. Iako je Bregalnička bitka trajala još 4 dana, slamanjem desnog krila bugarske 4. armije na Rajčanskom ridu, bitka je bila rešena u korist srpske vojske.[24] Bila je to najveća i najkrvavija

bitka u dotadašnjoj istoriji srpske vojske. Po angažovanim snagama i podnetim ljudskim žrtvama, vremenu trajanja i prostoru na kome je vođena, **Bregalnička bitka** se smatra pretečom velikih bitaka Prvog svetskog rata. Srbi su imali oko 3000 poginulih (ukupno 16.620 ljudi ostalo je izvan stroja).

Slobodan Jovanović

, koji je sve vreme ratova bio u Vrhovnoj komandi na dužnosti šefa Pres biroa, zaključuje: „Što se tiče vojske, ja sam se posle prvog rata još i dvoumio da li smo svoje pobede doista zaslužili, ili smo samo sreće imali. Ali, posle ovog drugog rata, izgleda mi da je naša vojska, bez preterivanja, najbolja na Balkanu. Jedna vojska koja iznenađena od neprijatelja i potisnuta skoro sa sviju pozicija, ipak ne izgubi prisustvo duha, nego prikupi svu snagu, odbije napad, povрати izgubljene pozicije, pređe u ofanzivu, i tako silno potisne napad neprijatelja da ovaj, demoralisan, ne može više da se drži ni na tako čvrstim pozicijama kao što je na pr. Rajčanski rid – takva jedna vojska odista mora imati vrlo mnogo duha i energije“.[25]

□

Dečanski odred serdar Janka Vukotića na Bregalnici

{xtypo_dropcap}D{/xtypo_dropcap>ečanski odred (oko 15.000 Crnogoraca raspoređenih u 4 brigade) je odmah na početku srpsko-bugarskog rata, pod komandom ministra vojnog **brigadira Janka Vukotića**

, došao u Srbiju. Dečanski odred je dobio ime po manastiru Dečani na Kosovu i Metohiji koji je oslobodila srpska vojska Kraljevine Crne Gore. [26] U srpsku vojsku, u sastav Moravske leteće brigade, kao borac-redov, stupila je i „

gospođa Lazovička“, Milica

, kćerka jedinica vojvode

Marka Miljanova,

koju je uz sebe, kao devojkę, otac vodio u borbe protiv Turaka, kao što je i

serdar Janko Vukotić

uz sebe vodio

kćerku Vasiliju

(u Mojkovačkoj bici).[27] Na Bregalnici su poginuli četni komandir pješivačkog bataljona,

potporučnik Tomaš Backović

,[28]

poručnik Milija Bakić

(koji je završio licej i višu vojnu školu u Carigardu),

barjaktar garde, Spasoje S. Radulović

, pešadijski

poručnik Jovan Lopušina

(sin

serdara Begana Lopušine

, unuk u pesmama opevanog

Vuka Lopušine

),[29] a u krvavoj borbi na Krivoj Kosi (5. jula), u 71. godini života,

Jakov Aleksić

iz Drobnjaka,

bigadni barjaktar

(nasledno zvanje u crnogorskoj vojsci), sin proslavljenog junaka

Mirka Aleksića

, koji je posekao

Smail-agu Čengića

(1840).[30]

Septembar 1913. godine. Zajednički austrijsko-bugarsko-albanski napad na Srbiju

{xtylo_dropcap}B{/xtylo_dropcap>ugarska se nije pomirila sa porazom u ratu. Bugarske komite (VMRO) obučavaju i pripremaju albanske i bugarske jedinice za upad u Srbiju, do koga dolazi septembra 1913. godine. Nije bila reč o pobuni ili ustanku makedonskih Albanaca, kako se to obično prikazuje, već o organizovanom i sinhronizovanom masovnom upadu sa albanske teritorije, koji su organizovali austrougarski i bugarski vojni krugovi. Nakon početnih uspeha, pobuna je ugušena.

* * *

Osećanje u Srbiji povodom ovakvog napada („Tataro-bugara“) možda najbolje izražavaju stihovi Dučićeve pesme Bugari (Horda) i Bregalnica.

Jovan Dučić
Horda (Bugari)

Mi nismo poznali vas po zastavama
Ni vaše heroje od lavova ljuće:
Sve na kolenima vukli ste se k nama
Noseć mač ubice i luč palikuće

Bez buktinja ide ta vojska što ćuti,
Požar sela svetli za marševe gorde...
Vaše gromke himne ne čuše nam puti:
Nemo ubijaju deca stare horde.

Polomiste više kolevki, o srama!
Nego herojima otvoriste raka.
Podaviste više njih u posteljama,
Nego što ste u krv srušili junaka.

Uzeli ste oči freskama sa svoda,
Glave kipovima heroja iz bajke;
Spržili ste seme u strahu od ploda,
I reč ubijali ubijajuć majke.

Presiti se zemlja od krvavog vala,
Ali vam pobeda ne osvetli lice:
Jer lovor ne niče s bunjišta i kala,
On je za heroje, a ne za ubice.

[1] Hall, The Balkan Wars 1912-1913, 103–4.

[2] BR, 23, 367.

[3] Slobodan Jovanović, „Nikola Pašić“, SD 12, 161.

[4] Vojin Maksimović, Srpsko-bugarski spor iz 1912–1913. godine za Vardarsku oblast (vojno-politička studija), Beograd 1928.

[5] Mišić, 318.

[6] Maksimović, Srpsko-bugarski spor, 12.

[7] Hall, The Balkan Wars 1912-1913, 103–4.

[8] BR, 23, 367.

[9] Isto, 22, 341.

[10] Pisma Bugari, danas je poznata pod naslovom Horda (donekle je izmenjen tekst). Vid. Antologija srpske ratne lirike 1912–1922, (pr) M. Đuričić i M. Damjanović, izd. Udruženja rezervnih oficira i ratnika, Beograd 1926. Pesmu „Bregalnica“ vid. u BR, 40, 629.

[11] Vid. „`Reč sam dao` (herojska smrt majora Nikole Blagojevića)“, BR, 39, 610.

[12] Vid. Rajčanski rid.

[13] Vid. Savo Skoko, Bitka na Bregalnici, Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912 – 1913, Beograd 1972, str. 268.

[14] I srpski i bugarski gubici su bili veliki. Šumadijska divizija izgubila je oko 1.200 ljudi, od toga oko 200 poginulih, među kojima i komandant 19 puka pukovnik Ilija Radivojević. Ratni dopisnik francuskog Žurnala Anri Barbi zabeležio je da je Drenak bukvalno bio pokriven leševima srpskih i bugarskih vojnika: „Siroti vizginuli vojnici pokriveni su sa nekoliko lopata zemlje. Oko njih se sada grabe ptice grabljivice i zveri... Hiljade i hiljade crnih gavranova ne ostavljaju ih na miru u njihovom večnom pokoju“. Vid. Savo Skoko, Bitka na Bregalnici, Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912 – 1913, Beograd 1972, str. 274.

[15] Vid. Rajčanski rid.

[16] Da se oduže za kazanu pomoć pod Skadrom, došlo je odmah u početku Drugog Balkanskog rata, na srpsko bugarsku granicu oko 15.000 Crnogoraca u pomoć srbijanskoj vojsci protiv Bugara. U sastavu Crnogorske divizije bio je 11. pešadijski puk 2. poziva i Dobrovoljački odred od 5 bataljona, odnosno oko 2.500 ljudi. Vid. M. Bjelajac, Generali....., str. 329.

[17] Vid. Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912 – 1913, Beograd 1972, (Sava Skoko),

str. 256 – 283.

[18] Rajčanski rid.

[19] Vid. opis učesnika, najverovatnije oficira, Boj na Rajčanskom ridu, uspeh Šumadijske divizije I poziva 20. i 21. juna, Balkanski rat, br. 29, str. 462-463. i br. 30 str. 478-479, Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912 – 1913, Beograd 1972, (Sava Skoko), str. 282.

[20] Rajčanski rid.

[21] Balkanski rat, br. 30, str. 478.

[22] Balkanski rat, br. 30, str. 479.

[23] Vid. Balkanski rat, br. 22, 30 jun 1913, str. 340, Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912 – 1913, Beograd 1972, (Sava Skoko), str. 281.

[24] Branislav Milosavljević (pukovnik), „Rajčanski rid“, Mač i lira, Brod na Savi 1922, 118–120.

[25] Jovanović, „Dragi Milane“, (3. oktobar 1913), 741.

[26] Vid. Andrija Jovićević (kao pomoćnik šefa štaba Prve brigade, koja je bila pod komadnom Luke Gojnića, vodio je operacijski dnevnik), Dnevnik iz balkanskih ratova, 97 i dalje; BR, 27, 429.

[27] BR, 6, 95.

[28] BR, 25, 399. 26, 413.

[29] Isto, 35, 546.

[30] U Drugom balkanskom ratu je poginulo i umrlo 7 crnogorskih oficira (od kolere su umrla 3 crnogorska oficira) i 217 podoficira i vojnika. Ranjeno je 13 oficira i 706 podoficira i vojnika (BR, 32, 498). Prema prvim zvaničnim podacima, u Prvom balkanskom ratu je poginulo i od rana umrlo 6.000, a ranjeno 18.000 vojnika iz Srbije. Od zaraznih bolesti umrlo je 7.000 vojnika. U ratu protiv Bugara poginulo je i od rana umrlo 8.000, a od bolesti 5.000 vojnika. U oba rata umrlo je oko 26.000 vojnika (poginulo je 14.000, a od rana i bolesti umrlo 12.000), a 30.000 vojnika su ostali invalidi (BR, 37, 591).

[31] Balkanski rat, br. 30, str. 479.

<http://www.slobodanjovanovic.org/2013/07/04/boris-milosavljevic-vek-od-velike-pobede-na-rajcanskom-ridu/>

* **Izvor:** *Narodna biblioteka Srbije*

□ **Redaktura teksta:** Nemanja.de/am

